

УДК: 902.2

КЮСАК Д.В.,

Миколаївський державний університет ім. В.О. Сухомлинського.

Кюсак Дмитро Володимирович, аспірант Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського. Коло наукових інтересів – археологія кам'яної доби, статистична обробка радіовуглецевих дат, технологічний аналіз крем'яних індустрій.

АБСОЛЮТНА ХРОНОЛОГІЯ, ШЛЯХИ ТА МОДЕЛІ НЕОЛІТИЗАЦІЇ ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

У статті розглядаються моделі запропоновані останнім часом для пояснення процесів неолітизації у чотирьох ключових регіонах Південно-Східної Європи: Греції, Східної Адріатики, внутрішніх Балкан та Північно-Західного Причорномор'я. На підставі аналізу абсолютної хронології окремих стоянок, автор намагається пролити світло на можливість взаємодії місцевого мезолітичного населення на новоприбулих землеробів-скотарів.

The paper treats models of neolithization of four key regions of South-eastern Europe: Greece, Eastern Adriatic littoral, in-land Balkans and North-western Prychornomor'a. The absolute chronology analysis gave a possibility to estimate the validity of hypothesizes on interaction between autochthonous Mesolithic population and new coming farmers and herders.

Дискусія про шляхи неолітизації давно переросла у суперечку між міграціоністами та автохтоністами. Жоден зі спеціалістів більше не підтримує спрощені погляди, коли єдиним фактором поширення виробляючої економіки оголошувалися чи то привнесення інновацій ззовні, чи то локальний розвиток. В останні двадцять років виник та й досі існує широкий консенсус про складну багатофакторну природу розповсюдження нових типів економіки та суспільства на межі мезоліту та неоліту. Тим не менш, переважна більшість вчених все ще розподілені на два табори: один – тих, хто визнає стрімке поширення з Близького Сходу головних нововведень та заміну місцевого мезолітичного населення новоприбульцями миттєво та майже без взаємодії та другий – тих, хто підкреслює моменти співіснування та взаємодії автохтонів і мігрантів у розбудові нового неолітичного майбутнього. Спадкоємність обох груп вчених від їх попередників не лише полягає у вмісту їх концепцій, але й у шляхах та засобах аргументації. Перші надають перевагу методам та мові точних наук. Другі частіше апелюють до гуманітарного аспекту, намагаючись інтерпретувати неолітизацію, перш за все, як історичний процес. Дискусія між автохтоністами та міграціоністами перейшла на новий рівень, і, здається, триватиме ще довго, хоча аргументи обох сторін стали більш витонченими – і ближчими до “золотої середини” [42]. Ця робота має на меті послідовне порівняння альтернативних моделей неолітизації заснованих на обох підходах для кількох ключових регіонів Південно-Східної Європи. Новітні методики статистичного аналізу радіовуглецевої

хронології дають змогу перевірити хоча б просту можливість співіснування між місцевими мисливцями, збирачами та рибалками і носіями відтворюючої економіки. Крім того, як і у будь-якій суперечці щодо напрямку дифузії культурних інновацій, у дискусії щодо шляхів неолітизації вирішальну роль мають відіграти дані хронології. Лише вони можуть закласти тверді підвалини для реконструкції історичного процесу.

Греція – “перша ластівка” процесу поширення відтворюючого господарства у Південно-Східній Європі. Саме поселення у Фессалії – найдавніші пам'ятки неоліту у цьому регіоні.

Перші дослідники фессалійських стоянок підтримували точку зору про місцевий розвиток неолітичної культури у регіоні. Так, Д. Теокарідіс проводив паралелі між кременовою індустрією Аргіси та пізньопалеолітичними комплексами [36]. Досить швидко стала зрозуміла прямотинність цих поглядів. Насьогодні, переважна більшість вчених погоджуються щодо потужного імпульсу з Малої Азії, який і призвів до появи землеробства і скотарства, разом з постійними поселеннями, будинками та яскравою розвинутою матеріальною культурою. Проте природа цього імпульсу лишається дискусійною. Пряма міграція, адопція місцевим населенням нових технічних ідей, чи про взаємодія зовнішніх та локальних компонентів – ось основні лінії інтерпретації, які застосовуються досі [25, 26, 34, 41].

К. Перле у своїй монографії підсумувала надбання “неоміграційного” напрямку думки та запропонувала новий синтез щодо шляхів та способів проникнення

мігрантів на плодючі рівнини Північної Греції. Її опонентами виступили К. Котсакіс та Л. Тіссен, які запропонували “деконструкційні” моделі неолітизації.

За К. Перле виникнення неолітичного суспільства на західному березі Егейського моря не може бути пояснене лише дифузєю ідей та контактами з носіями відтворюючої економіки. Присутність невеликих груп емігрантів видається неминучим висновком із наявних насьогодні даних. Вона вважає за необхідне дистанціюватися від “позитивістів 70-х років”, які розглядали впровадження землеробства та скотарства як суто економічний процес. Навпаки, вона підкреслює домінанту соціальної складової у цьому процесі.

На основі серії новітніх відкриттів, французька дослідниця відкидає традиційний *hiatus* на місці мезоліту, натомість, описуючи добре адаптований до навколишнього середовища, стабільний соціум. Проте нечисленність стоянок за нею відбиває низьку щільність населення. Вона не вважає у грецькому мезоліті жодних тенденцій, які могли б призвести до формування у його надрах нового суспільства. Рибалки, збирачі та мисливці експлуатували наявні природні ресурси без жодних ознак потреби в інтенсифікації економіки. Вони мешкали окремими общинами, соціальна організація яких була далека від домогосподарств наступної епохи. Період співіснування двох технологічно різних суспільств був дуже коротким. По першій появі землеробство та скотарство стрімко поширюються. Кількість носіїв нової економіки у кілька разів перевищує максимально можливий демографічний потенціал автохтонів. Контраст між багатющою матеріальною культурою постійних поселень новокам'яного часу та кількома розсіяними стоянками попередньої доби видається занадто великим.

Неоліт з'являється у Греції вже з повним “неолітичним пакетом”. Крім традиційних кераміки та доместикованих тварин і рослин, К. Перле включає у цей “пакет” ще осілі поселення, наземні будинки, пластини, одержані відтисковою технікою, шліфовані сокири, розмаїті знаряддя праці з кістки, прикраси, артефакти з обпаленої глини, ритуальні фігурки та ін. Весь цей комплекс проявляє себе вже на стадії “акерамічного”, “пре-керамічного” чи “початкового” неоліту. Справжня неолітична кераміка – єдиний компонент, якого не вистачає на пам'ятках цього досить вузького хронологічного горизонту. Натомість, представлені окремі, дрібні фрагменти посудин з погано обпаленої та замішаної глини. Ця раптова поява цілої економічної системи і є основним аргументом на користь колонізації.

Переважає більшість доместикованих тварин та рослин не мають диких предків у Південно-Східній Європі. Тому вони, безумовно, мають походити з Близького Сходу. Прийняття цих нових джерел харчування через обмін виглядає досить сумнівно. Адже утримання одомашнених тварин та рослин потребувало значних змін в образі життя мезолітичних насельників Греції. Знання про екологію та особливості зростання біля 15 нових видів фауни та флори не так легко перейняти у ході епізодичних контактів, особливо, беручи до уваги цілком можливі лінгвістичні бар'єри.

Ця концепція була піддана систематичній критиці з боку К. Котсакіса, Д. Влахоса, Л. Тіссена [25, 26, 41]. На відміну від прихильників ідей *Ex Oriente Lux*, вони вважають, що мала щільність мезолітичних стоянок в Греції не є наслідком слабкої заселеності території, а являє собою результат низької вивченості та особливих постдепозиційних процесів, які призвели до

перепоховання більшості стоянок у алювіальних товщах долин. Підтримку своїй теорії вони знаходять у єдиній мезолітичній стоянці на фесалійській рівнині, печері Теопетра. В мезолітичному шарі цієї печери були виявлені фрагменти об'єктів з обпаленої глини. А. Кіпарісі-Апостолика вважає, що у Теопетрі вдалося зафіксувати безпосередню трансформацію мезолітичної общини у неолітичну [29]. Інші автори цитують ці погляди досить скептично, тим не менш вважаючи, що наявність Теопетри досить промовисто свідчить про присутність мисливців-збирачів у зоні майбутнього інтенсивного заселення новоприбульцями. Тому, ця стоянка розглядається як свідчення на користь взаємодії автохтонів і мігрантів. Прихильники переважно східного впливу навпаки ставлять під сумнів тафномічну цілісність мезолітичного шаур печери Теопетра.

Л. Тіссен вказав на те, що неолітичні стоянки у Західній Туреччині датуються пізніше за поселення Фесалії. Розповсюдження відтворюючого економіки суходолом зі Східної Малої Азії виявляється неможливим. Він ж детально проаналізував та порівняв кераміку неоліту Анатолії та Південно-Східної Європи і дійшов висновку, що європейська кераміка являє собою самобутнє явище пов'язане зі східними аналогами стадіальною, а не генетичною схожістю [41].

К. Котсакіс ставить під сумнів можливість чіткого проведення межі між мезолітичними і неолітичними суспільствами. Традиційну археологічну класифікацію він відкидає як статичну, як таку, яка не бере до уваги динамічні процеси трансформації на зламі епох. Він розглядає так званий акерамічний неоліт як археологічний відповідник “фази наявності”. Цей термін було введено М. Звелєбілом, щоб описати стан, коли мисливці-збирачі вже володіють знаннями про наявність інших технологій і інновацій, та стоять перед вибором чи використовувати їх і як саме. Ключову роль відіграє питання радіо-вуглецевого датування. За Л. Тіссеном існує невеликий проміжок часу, коли мезолітичні та неолітичні радіовуглецеві дати перетинаються, а отже, рибалки, мисливці та збирачі співіснували із землеробами та скотарями. Навпаки, К. Перле вважає, що цей перетин є артефактом недостатньої точності методики датування [26, 33, 34, 35, 41].

Тому, звернімося детальніше до датувань та матеріалів цього перехідного періоду. Ми використаємо низку математичних алгоритмів програми *OxCal*, щоб пролити нове світло на цю проблему.

Перші прояви відтворюючого господарства на європейському березі Егейського моря пов'язані з так званим “початковим” (“акерамічним”) неолітом”. Вперше його було визначено у 1956 році у Аргіссі та Сескло і потому ще на кількох стоянках Фесалії. Реальність цієї фази довгий час була під сумнівом. І досі деякі дослідники не визнають її наявності. Доведено, що цей неоліт не був “безкерамічним”. Відклади цього часу містять керамічні фрагменти – але у незначній кількості і набагато гіршої якості, ніж чудова кераміка розвинутого неоліту. За першовідкривачами В. Мілойшичем та Д. Теокарісом обсидіанова та кременева індустрія найперших землеробів та скотарів характеризувалася як “архаїчна” та “мікролітична”, відмінна від своєї наступниці часів “власне” новокам'яного віку і тісно пов'язана з місцевою мезолітичною традицією. Перегляд цих матеріалів на нових методологічних засадах, здійснений К. Перле, призвів до радикальної зміни цієї оцінки [36, 37].

Індустрія Аргіссі, за К. Перле, – виразно пластинчата. Високоякісні пластини та мікропластинки одержувалися

відтиском. Вони мають маленькі площадки та добре проведену підготовку поверхні сколювання, включно з редукуванням карнизу. 5/6 ретушованих виробів виготовлено на пластинчастих заголівках. Серед них переважають пластини та мікропластинки із затупленим краєм. Щодо геометричних мікролітів, то вони обмежені двома трапеціями та одним сумнівним сегментом. Технологічно та типологічно колекції початкового неоліту ближчі до ранньонеолітичних комплексів, ніж до досить специфічного грецького мезоліту [36, 37].

На кількох стоянках наявність "акерамічних" шарів була поставлена під сумнів. Насьогодні вважається, що початковий неоліт присутній на чотирьох стоянках: Франкті (Пелопонес), Кносос (Крит), Аргісса та Сескло (Фессалія) [12].

Радіовуглецеві датування цих стоянок одержали неоднозначні трактування. К. Котсакіс вказує на неодноразовість дат із Франкті та Кнососу, з одного боку, та Сескло і Аргісси, з іншого [25]. За К. Перлез дати навпаки є одночасними, а розбіжності між ними – наслідок широких меж похибок [37]. Е. Блоеду вказує на те, що під сумнів можна поставити кожен дату з цього часового горизонту, хоча й приймає сам факт його існування [12].

Кожна зі стоянок має від 3 до 5 визначень (усього 15). Слід згадати, новітній аналіз оксфордської лабораторії для Кнососу. Щодо нього відомий лише результат калібрування – 7040-6770 calBC з ймовірністю 1σ.

Всі дати утворюють безперервну послідовність, яка охоплює 7500-6010 calBC (7330-6050 calBC) з найвищим піком між 6650-6500 calBC. Таким чином, виокремити хронологічні етапи у розвитку цього явища не уявляється можливим.

"Класичний" неоліт розпочинається невдовзі із завершенням початкового. Він добре представлений у Егейській Греції численними поселеннями, особливо щільно розташованими у Східній Фессалії. Якщо хронологія окремих етапів розвитку лишається дискусійною, то загалом час їх появи добре зафіксовано великою серією радіовуглецевих дат.

Найбільша кількість визначень відома для теллей Ахіллейон та Неа Нікомеда. На підставі 15 дат із першої пам'ятки не можна хронологічно розрізнити окремі фази. Перший період існування поселення може бути обмежено рамками 6650-5890 (6510-5890 1σ) calBC.

Неа Нікомеда має дві серії датувань: першу, зроблену одразу по розкопках та новітню (у оксфордській лабораторії). Більшість ранніх аналізів вказують на дуже давній вік, який потім не було підтверджено новішими дослідженнями. З урахуванням трьох дат 60-х років це селище функціонувало між 7550-5620 (7460-5710 1σ) calBC, без урахування – 6430-5620 (6400-5710 1σ) calBC.

Низка стоянок дуже важливих для розуміння раннього неоліту Греції мають лише декілька визначень.

Таким чином, існують дві моделі – модель різкого переходу від мезоліту до неоліту та модель співіснування, коли рибалки, мисливці та збирачі відігравали свою роль у формуванні нового неолітичного суспільства.

Приймемо спочатку концепцію різкого переходу. Тоді має йти про короткочасну подію-інтрузію мігрантів із новою економікою та формами суспільного життя. Щоб визначити найвірогідніший час зміни фінального мезоліту на початковий неоліт – і останнього на ранній неоліт, ми склали Boundary-модель. За нею перший перехід мав місце 6990-6710 calBC, а другий – 6455-6395 calBC.

Таким чином, ми можемо стверджувати, що період співіснування мезолітичного населення та неолітичних

мігрантів справді мав місце, як і певна взаємодія між ними. Проте, ми мусимо зауважити, що цей період був досить коротким і тривав не довше, ніж життя кількох поколінь. До того ж масштаби впливу носіїв привласнюючої економіки на мігрантів з Близького Сходу не слід переоцінювати. Перш за все, останні перейняли сіть обміну від своїх попередників. Зараз виявлено мережу мезолітичних стоянок на низці островів Егейського моря. Рибалки мезолітичної доби впевнено перетинали цей невеликий морський басейн. Егейське море не відділяло Малу Азію від Балкан, а навпаки поєднувало їх у єдину систему комунікації. Саме через неї, скоріш за все, близькосхідні колоністи і довідалися про існування Фесалійських плодючих рівнин [25, 26]. Перші ознаки контактів потрібно шукати на островах. Недаремно, одне з найяскравіших поселень початкового неоліту виявлено на Криті (Кносос). Важливу роль у трансмісії відтворюючої економіки з Леванту до Європи відігравав і Кіпр. Як доведено у блискучій праці К. Ренфрю, мезолітичні мешканці печери Франкті здобували обсидіан на острові Мелос у Малій Азії, цей самий шлях використовували і носії культури початкового неоліту, продовжуючи підтримувати трансегейські маршрути.

Також, складається враження, що землероби та скотарі перейняли ідею простого та функціонального наконечника у формі трапеції від місцевого населення. Трапеції та геометричні мікроліти не характерні для близькосхідних культур доби ППНБ (прекерамічний неоліт Б), що відповідає часу появи відтворюючої економіки у Південно-Східній Європі. Мешканці печери Франкті використовували їх у обмежених кількостях, виготовляючи геометричні мікроліти з грубих заготовок, що було одержано ударною технікою. Ще менше трапецій у шарах початкового неоліту. Але, наприклад, у Аргіссі, вони вже зроблені на регулярних пластинках, які сколювали у відтискній техніці. Незначна роль полювання у господарстві перших скотарів Балкан призводила до малої представленості трапецій у кременевих комплексах. Так, для всього початкового неоліту Греції відомо лише 8 трапецій. Їх функціональна роль у системі матеріальної культури фесалійських землеробів була відмінною від їх позиції у економіці мисливців-збирачів. Якщо для останніх вони мали велике соціальне значення, маючи переважний культурно-диференціюючий потенціал, то у неолітичному суспільстві вони перетворювалися на звичайне знаряддя підсобного роду діяльності (мисливства).

Серед інших запозичень можна згадати поховання з використанням кремації відомі у мезоліті та неоліті Греції та не характерні для близькосхідних культур.

В той же час, увесь комплекс матеріальної культури та структура економіки і використання довкілля суть повністю нові щодо мезолітичного способу життя і схожі на системи життєзабезпечення розвинуті у Малій Азії та у Леванті, але не аналогічні ним. Новопрібудьці у ситуації обмеженого впливу з боку місцевого населення сформували нове суспільство, яке не є простим перенесенням східних форм на нові території, однак, являє собою самобутню і оригінальну, власне європейську модель неолітичного суспільства. Скоріш за все, правильно уявляти рівнини Фесалії як "киплячий горщик", в якому переплавилися в єдине ціле елементи культури перенесені з різноманітних близькосхідних общин. Синтез був творчим і навіть досить складно говорити про переважний вплив певної конкретної культури з

Анатолії чи Леванту. Час “плавлення” був досить коротким і має археологічний відповідник у стоянках початкового (акерамічного) неоліту.

Процес поширення відтворюючого господарства на адриатичному узбережжі, як і неолітизація Греції, розглядається за двома головними моделями. Згідно з переважаючими поглядами головним механізмом появи землеробів та скотарів у регіоні була демічна дифузія – повільне просування носіїв прогресивних технологій вздовж берегу Адриатичного моря із зайняттям ними вільних екологічних ніш. За іншою схемою мезолітичні аборигени інтенсивно брали участь у формуванні нового неолітичного суспільства. Численні взаємодії пов’язували мешканців гір (мисливців та збирачів) та жителів великих селищ низовин.

Досить довгий час підкреслюється взаємний вплив обох берегів Адриатичного моря протягом розповсюдження керамічних стилів та їх носіїв. Новітні дослідження вказують на різний темп неолітизації східного та західного узбережжя.

Нещодавній аналіз радіовуглецевих дат проведений С. Форенбахером та П. Міракллом, хоч і був заснований на звичайній методології вивчення демічної дифузії, тим не менш виявив більш складну картину. Виявилось, що лінійна модель повільної міграції тут не спрацьовує. Автори змушені були припустити наявність двох хвиль. Перша – це стрімкий “стрибок” мігрантів у Південну Далмацію, відображений, перш за все, у відкладах печери Вела Шпілья. Друга – повільне, справді дифузійне, проникнення землеробів та скотарів на нові прибережні території, що знайшло свій вияв у матеріалах відкритих поселень [21].

Ідеологом пост-процесуального підходу до неоліту східного узбережжя Адриатики є М. Буджа. У своїй програмній праці він провів деконструкцію окремих неолітичних культур та дійшов висновку про штучність їх традиційного розділення за орнаментами кераміки. Навпаки, він та його учні схильні підкреслювати тривалість окремих структур соціального та економічного життя протягом неоліту [20].

Д. Млекуш нещодавно поширив цей підхід і на перехід від мезоліту до неоліту та піддав жорсткій критиці моделі дифузії. Він навіть низку фактів, які не вкладаються у традиційні уявлення. Зокрема, йдеться про пізні дати для окремих поселень мисливців-збирачів та про наявність кісток вівці та/чи кози у мезолітичних контекстах [31, с. 18]. Він робить висновок про недоцільність розрізнення мезолітичних та неолітичних стоянок у перехідний період. На його думку, населення було поєднано у єдину спільноту. Економічний базис цієї спільноти включав як землеробство та скотарство – на низинних поселеннях, так і полювання та збиральництво – на висотних стоянках. Останні містять фрагменти кераміки та невеликий відсоток решток domestikованих тварин, які пропонується розглядати не як наслідок міжобщинних обмінів, але як результат розподілу праці у межах єдиного соціуму.

Ранній неоліт Східної Адриатики у більшості випадків пов’язаний із культурою кераміки імпресо. В окремих випадках стоянки містять лише кілька фрагментів непридатних для культурної атрибуції кераміки. Відзначено ранню появу носіїв Старчево у Чорногорії [31].

Аналіз каліброваних радіовуглецевих визначень дозволяє зробити кілька спостережень. Перш за все, привертає увагу досить ранні показники для стоянки

Сідарі з острова Корфу. Неоліт із грубою керамікою тут датується 6850-6200 calBC. Шари з керамікою імпресо мають календарний вік 6600-5800 (6400- 6050 1σ) calBC. Саме це датування розглядається як відправна точка для процесу неолітизації узбережжя Адриатичного моря.

Добре досліджена стратиграфія печери Одмут дозволяє застосувати Boundaru – модель для визначення часу появи відтворюючої економіки у Чорногорії. Початок перебування у печері населення старчевської культури можна визначити як 6010-5750 (5950-5810 1σ) calBC [27]. Проникнення ж виробників кераміки імпресо у Південну Далмацію справді відбулося раніше. Побудована за стратиграфічною послідовністю печери Вела Шпілья Boundaru-модель дозволяє припустити, що це явище мало місце між 6180-5890 (6080-5950 1σ) calBC [22]. Набагато пізніше відтворююче господарство поширюється у північній частині Адриатики – у Істрії та Трієстському карсті. Найдавніші визначення пов’язані ще з поселеннями, які містять кераміку імпресо. Проте переважна більшість радіовуглецевих дат походить з поселень пізніших груп Данило та Влашка. При чому проникнення землеробів і скотарів у регіон не призвело до зникнення мезолітичного населення. Серія пізніх дат для кастельновійського шару печери Едера та датування мезолітичної стоянки Подсойна Печ у Істрії дозволяють припустити короткочасне співіснування мисливців та збирачів із носіями нових технологій. Трієстський карст остаточно було заселено останніми лише у середньому неоліті [32].

Таким чином, проникнення носіїв відтворюючої економіки у Адриатичний регіон відбулося у три стадії. Перші дві з них пов’язані з культурою кераміки імпресо. Спочатку було заселено острів у середині східного узбережжя, якраз між двома концентраціями мезолітичних стоянок – у Істрії та у Чорногорії. Контакти з мисливцями – збирачами на цій стадії малопомітні та зведені до мінімуму. На наступній стадії взаємодія мезолітичного та неолітичного населення стає більш виразною та має археологічні відповідники у формі кісток domestikованих тварин та окремих фрагментів кераміки у контекстах із переважанням типової місцевої кременевої індустрії та дикої фауни. На цій стадії носії кераміки імпресо розселяються уздовж узбережжя. Остаточна неолітизація пов’язана вже з середнім неолітом, коли у процесі перетворення морського неоліту культури імпресо у суходільний неоліт груп Данило та Влашка, створюється принципове нове суспільство. Останнє вже переважно залежить від землеробства та скотарства. Полювання та збиральництво стають малозначними підсобними видами діяльності. Мисливці-збирачі зникають не лишаючи значних слідів у матеріальній культурі наступного неолітичного населення.

Неолітизація внутрішніх Балкан (Сербії, Угорщини, Румунії) довгий час була предметом запеклих дискусій. Проте без абсолютних датувальних суперечка зависала у повітрі і жодна зі сторін не могла довести свою правоту. Лише нещодавно кількість високоточних радіовуглецевих датувальних зросла у кілька разів і досягла розміру вибірки достатнього для змістовних інтерпретацій. У 2002 році Е. Старніні опублікувала низку нових датувальних для найраніших угорських стоянок культури Кереш [39]. Було опубліковано кілька нових дат для давно відомих і нововідкритих стоянок колишньої Югославії [24, 40]. Існуючий на той час стан вивчення питання було зафіксовано у низці оглядів [11, 45]. У 2005 році вийшла праця П. Бьяджі, М. Спатаро та С. Шеннена, в якій містилося 25 нових дат з одинадцяти поселень

Румунії, Хорватії та Сербії, які здебільшого існували протягом перших двох етапів культури Кріш-Старчево [10].

П. Бьяджі зі співавторами схилиються до моделі “модифікованої демічної дифузії”. На відміну від традиційного варіанта цієї моделі, він передбачає відмінні темпи поширення населення. Так зокрема, для першої (Кріш ІА-С чи Прекріш) фази у Румунії на сьогодні відомо 4 дати з 4 поселень, для другої (Кріш ІІ) – 6 з 3 поселень, для третьої – 12 датувань, для заключної – 5. Калібрування результатів для перших двох фаз було проведено у програмі OxCal.

Отже, початкова фаза культури Кріш-Старчево охоплює період від останнього п'ятдесятиріччя сьомого тисячоліття до другого століття шостої тисячі календарних років до Р. Х. (CalBC) [30]. Наступна, частково її перекриваюча – дві перших сотні років шостого тисячоліття CalBC. Дата Grn -28455 відкинута як така, що явно випадає з часових рамок періоду. Третя фаза приблизно може бути обмежена 5800 – 5200 рр. CalBC. Четверта – 5600 – 5200 рр. CalBC [10, с. 43-44].

Така щільна послідовність етапів розвитку, що частково перекривають одне одного, змушує поглянути на культуру Кріш-Старчево як на довгочасну (біля тисячі років) стабільну єдність. За П. Бьяджі, М. Спатаро та С. Шенненом значні типологічні зміни у орнаменталі кераміки, скоріш за все, не відбивають змін населення, а є наслідком внутрішніх факторів [10, с. 46].

Нові датування дозволяють по-іншому уявити процес поширення неолітичних культур на Балканському півострові. Неолітизація його відбулася дуже швидко – як єдина подія, що відбулась десь між 6200-5900 рр. CalBC (рис. 2). Величезні території – аж до південноугорських стоянок на півночі (рис. 3) – були заселені першими землеробами та скотарями без будь-яких очевидних перешкод майже миттєво з археологічної точки зору. Вони, використовуючи долини річок, що течуть у меридіональному напрямку, стрімко долали гірські хребти. За течією Струми, Іскра, Олта вони проникли у Трансільванію та Банат, у долини Мароша, Тиміша та Тиси, вздовж Вардара та Нішави – у долини Морави, Сави та Дрини. За приблизними підрахунками протягом 150 років було подолано 550 км, що значно швидше за темп поширення відтворюючого господарства з Анатолії в Фессалію та процеси неолітизації берегів Середземномор'я [10, с. 51].

Альтернативні моделі, що роблять наголос на взаємодії між носіями привласнюючої економіки та мезолітичним населенням у “внутрішніх Балканах”, здебільшого засновані на матеріалах стоянок Залізних Воріт. Одразу після відкриття мезоліту Д'єрдапа, популярними були ідеї локального розвитку низки неолітичних характеристик у середовищі носіїв присвійного господарства. Після масштабного перегляду хронологій розроблених у 70-х роках Д. Срейовичем та В. Боронянцем переважна більшість авторів не вбачали більше позитивних свідочств на користь мезо-неолітичних контактів та суттєвої ролі рибалок, мисливців, збирачів у розбудові суспільств новокам'яної доби [14, 15, 16]. Показовою у цьому плані є зміна поглядів Р. Трінхем. 1973-го року вона видала програмну статтю, в якій висунула сміливі ідеї про “переддоместикацію” та контроль над стадами благородного оленю на кшталт сучасних оленярів тундри напередодні “неолітичної революції” у Південно-Східній Європі [43]. По двадцятиріччю, у новій роботі, американська дослідниця значно скептичніше висловила щодо можливої взаємодії носіїв різнотипних економік [44].

На сьогодні можна виокремити три групи поглядів щодо стосунків між фінальномезолітичним та ранньонеолітичним населенням у Залізних Воротах. І. Радованович неодноразово та систематично розробляла ідею мезо-неолітичних контактів на матеріалах стоянок Середнього Дунаю. За нею міжкультурна взаємодія має археологічні відповідники у імпортованій кераміці та кістках доместикованих тварин у мезолітичних контекстах Лепенського Віру, Падіни та Власацу. Проте, оскільки хронологія стоянок не з'ясована до кінця, чи є власне ці комплекси мезолітичними лишається дискусійним питанням [23, 38].

Д. Борич займає найкритичнішу позицію щодо хронології Д. Срейовича. Він припускає, що спосіб адаптації до середовища Залізних Воріт був настільки успішним, що йому вдалося зберегтися, незважаючи на зміну населення. Тому розрізнення мезоліту та неоліту в Д'єрдапі являє собою неординарну проблему [17, 18, 19].

К. Бонсел та співавтори припустили, що появі відтворюючої економіки передувало обезлюднення ущелин Дунаю через численні паводки протягом кліматичної події 8250-7900 BP. Лише Лепенський Вір продовжував функціонувати як ритуальний центр. Згодом, долина знов була заселена, але вже носіями культури Старчево, які за К. Бонселлом мали вже інший склад економіки та були менш залежні від прісноводних ресурсів [13, 14].

Проблема співіснування та контактів може бути вирішена лише на твердому ґрунті абсолютної хронології. Розрізнення структур середнього та нового кам'яних віків не є тривіальним питанням щодо відсотків присутності кераміки та решток одомашнених тварин. Хронології Д. Срейовича та І. Радованович, засновані на стратиграфії та типологічних паралелях, скоріш за все, мусять бути переглянуті. Єдина дійсна на сьогодні періодизація була запропонована К. Бонселлом та співавторами на підставі кореляції радіовуглецевих дат та вимірів стабільних ізотопів. Дослідники провели умовну межу між мезолітом та неолітом, запропонувавши некалібровану дату переходу. Її застосування для вивчення хронологічного співвідношення між мезолітом і неолітом призвело б до “замкненого кола” і навряд чи є методологічно коректним.

Дискусія щодо неолітизації Північно-Західного Причорномор'я розгорталася у різних напрямках та безумовно, не може бути описана у межах простої дихотомії між автохтонізмом та міграціонізмом. Низка авторів припускала локальну доместикацію тура, свині та кози/вівці. Інші заперечували таку можливість. Більшість дослідників досить високо оцінюють внесок мисливців-збирачів у формування неолітичних суспільств. Питання про час та значення їх внеску – одне з найбільш дискусійних у неолітознавстві України. Основним водорозділом дискусії стала проблема ролі балканського неоліту у виникненні та еволюції самобутньої буго-дністровської неолітичної культури Північно-Західного Причорномор'я.

На думку низки дослідників, балканський центр не відіграв ролі “первинного поштовху” процесів неолітизації на теренах півдня Східної Європи. Його впливи виникають на певному етапі, мають регіональний характер і набувають визначального значення лише у добу енеоліту [1, 3, 4, 5, 6, 7].

За іншими авторами, саме з території сучасних Румунії та Угорщини землеробство та скотарство прийшли в південноукраїнські степи. Внаслідок

контактів із мешканцями Карпато-Дунайської зони, вони стали відомі населенням стоянок Буго-Дністровської культури. А вже через посередництво останньої відтворююча економіка розповсюдилася до Нижнього Дону [2, 8, 9, 28].

Для того, щоб пролити нове світло на це питання ми провели порівняльне датування першого етапу БДК та раннього неоліту Карпато-Дунайської зони. За періодизацією Н.С. Котової до першого етапу цієї культури відносяться стоянки Заньківці-2 (нижній шар), Сокільці-2 (нижній шар), Митьків острів (нижній шар), Базьків острів (нижній шар), Печера (нижній шар), Сокільці-1 (нижній шар). Для них відомо 13 радіовуглецевих датувань [3, с. 103]. Ми візьмемо до уваги лише дати з “керамічних” стоянок

Половина з них істотно раніше від датувань стоянок фази Кріш 1А-С. Інші – входять до меж можливого тривання першої стадії розвитку румунського неоліту. Навіть дати з болгарської пам’ятки Гулубник, яка як вважається, маркує собою початкову точку поширення неолітичних культур вглиб Балкан, значно молодші за радіовуглецевий вік Сокільців-2, Митькова острова.

Використовуючи функцію Span з програми OxCal 3.10, ми знайшли приблизний вік початку (6390-6100 рр. CalBC) та завершення (6170-5920 рр. CalBC) першого етапу БДК. Отже, за даними калібрування найпізніші пам’ятки цього етапу БДК співіснували з першими стоянками фази Кріш 1А-С.

Саме по собі радіокарбонне датування не може бути достатньою підставою для остаточних висновків. Його відомості можуть лише задати рамки для змістовного археологічного аналізу з урахуванням усіх наявних джерел.

Проте, на сьогодні, радіовуглецеве датування скоріш свідчить на користь того, що носії культури Кріш-Старчево не могли здійснювати впливу на населення першого етапу БДК. За тими ж даними гребениківська культура постала до того як неолітичні пам’ятки поширилися територією Румунії. Таким чином, радіовуглецева хронологія неоліту Карпато-Дунайської зони дає більше підстав для стриманої оцінки ролі балканського центру у поширенні відтворюючої економіки теренами Північного Причорномор’я.

Висновки:

1. Як автохтоністичні, так і міграціоністські моделі у своєму чистому вигляді на сьогодні переважно відкинуті. Передісторична наука віднайшла новий синтез щодо природи процесу неолітизації у Південно-Східній Європі.
2. Поширення відтворюючого господарства супроводжувалося творенням нових неолітичних суспільств, які аж ніяк не можна розглядати як просту “кальку” соціумів-метрополій. У них творчо перетиналися елементи принесені колоністами різного походження та складові забезпечені місцевим населенням. Саме, таким чином, вдавалося вирішити проблему адаптації до нових екологічних умов.
3. Повільне поширення неоліту, викликане простим біологічним зростанням общин-піонерів (демична дифузія) не може пояснити процес неолітизації у більшості випадків. Він переважно складається з двох етапів: стрімкого “стрибка” новоприбульців у межі “вільних земель” та повільної демичної дифузії їх з первинного центру (центрів).
4. Неолітизація Північно-Західного Причорномор’я, скоріш за все, не відбулася балканським шляхом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В.Н. Неолит України: Главы древнейшей истории Юго-Восточной Европы / В.Н. Даниленко. – К.: Наукова думка, 1969. – 258 с.
2. Залізняк Л.Л. Передісторія України X-V тис. до н.е. / Л.Л. Залізняк. – К.: Бібліотека українця, 1998. – 305 с.
3. Котова Н.С. Неолітизація України / Н.С. Котова. – Луганск: Шлях, 2002. – 268 с.
4. Крижевская Л.Я. Начало неолита в степях Северного Причерноморья / Л.Я. Крижевская. – Санкт-Петербург: 1992. – 177 с.
5. Станко В.Н. Хозяйство населения степей Северного Причерноморья в мезолите / В.Н. Станко // Записки історичного факультету. – 1996. – № 3. – С. 3-14.
6. Станко В.Н. Епоха мезоліту / В.Н. Станко // Давня історія України / Під ред. В.Н. Станко. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 1. – С. 114-156.
7. Станко В.Н. Первые скотоводы азово-причерноморских степей / В.Н. Станко // Археологія і етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження / Під ред. В.Н. Станко. – Одеса: Астропрінт, 2000. – С. 7-20.
8. Цалкин В.И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы / В.И. Цалкин. – 1970. – 278 с.
9. Шнирельман В.А. Происхождение скотоводства / В.А. Шнирельман. – М.: Наука, 1980. – 332 с.
10. Biagi P. Rapid rivers and slow seas? New data for the radiocarbon chronology of the Balkan peninsula / P. Biagi, S. Shennan, M.P. Spataro // Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education. Reports of Prehistoric Research Projects 6-7 / Ed. L. Nikolova and J. Higgins. – Salt Lake City & Karlovo: 2005. – P. 41-52.
11. Biagi P. New Observations on the Radiocarbon Chronology of the Starëvo-Cris and Körös Cultures / P. Biagi, M.P. Spataro // Prehistoric Archaeology & Anthropological Theory and Education. Reports of Prehistoric Research Projects 6-7 / Ed. L. Nikolova and J. Higgins. – Salt Lake City & Karlovo: 2005. – P. 35-40.
12. Bloedow E. F. The ‘Aceramic’ Neolithic Phase in Greece Reconsidered / E.F. Bloedow // Mediterranean Archaeology and Archaeometry. – 1991. – Vol. 4. – P. 1-43.
13. Bonsall C. Radiocarbon and stable isotope evidence of dietary change from the Mesolithic to the Middle Ages in the Iron Gates: new results / C. Bonsall, G. Cook, R.E.M. Hedges та інш. // Radiocarbon. – 2004. – Vol. 46 (1). – P. 293-300.
14. Bonsall C. Climate, floods and river gods: environmental change and the Meso-Neolithic transition in southeast Europe / C. Bonsall, M.G. Maclin, R. Payton та інш. // Before Farming. – 2002. – Vol. 3-4. – P. 1-15.
15. BoriA D. Places that created time in the Danube Gorges and beyond c. 9000-5500 BC / D. BoriA // Documenta Praehistorica. – 1999. – Vol. 26. – P. 41-70.
16. BoriA D. The Lepenski Vir conundrum: reinterpretation of the Mesolithic and Neolithic sequences in the Danube Gorges / D. BoriA // Antiquity. – 2002. – Vol. 76. – P. 1026-1039.

17. Borić D. The Lepenski Vir conundrum: reinterpretation of the Mesolithic and Neolithic sequences in the Danube Gorges / D. Borić // *Antiquity*. – 2002. – Vol. 76. – P. 1026-1039.
18. Borić D. Continuity of foraging strategies in mesolithic-neolithic transformations: deating faunal patterns at Lepenski Vir (Serbia) / D. Borić, V. Dimitrijević // *Atti della Societa Preistoria a Protostoria Regione Friuli-Venezia Giulia*. – 2004-2005. – Vol. XV. – P. 33-80.
19. Borić D. Mesolithic and Neolithic (dis)continuities in the Danube Gorges: new AMS dates from Padina and Hajdučka Vodenica (Serbia) / D. Borić, P. Miracle // *Oxford Journal of Archaeology*. – 2004. – Vol. 23(4). – P. 341-371.
20. Budja M. The Neolithization of Europe. Slovenian aspect / M. Budja // *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji*. – 1993. – Vol. 21. – P. 163-193.
21. Forenbaheer S. The spread of farming in the Eastern Adriatic / S. Forenbaheer, P. Miracle // *Antiquity*. – 2005. – Vol. 79. – P. 211-222.
22. Forenbaheer S. A stratified site Vela Spila. Mesolithic / S. Forenbaheer, P. Miracle // 2008. – 2008 01/08.
23. Garašanin M. A pot in the house 54 at Lepenski Vir I / M. Garašanin, I. Radovanović // *Antiquity*. – 2001. – Vol. 75. – P. 118-125.
24. Karmanski S. Donja Branjevina: a Neolithic Settlement near Deronje in the Vojvodina (Serbia) / S. Karmanski. – Trieste: Societa Preistoria a Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia, 2005. – 308 p.
25. Kotsakis K. Mesolithic to Neolithic in Greece. Continuity, discontinuity or change of course? / K. Kotsakis // *Documenta Praehistorica*. – 2001. – Vol. 28. – P. 63-74.
26. Kotsakis K. From the Neolithic side: the Mesolithic/Neolithic interface in Greece / K. Kotsakis // *The Greek Mesolithic* / Ed. N. Galanidou and C. Perlés. – London: British School at Athens, 2003. – P. 217-222.
27. Kozłowski J.K. The Meso-Neolithic sequence from the Odmuť Cave (Montenegro) / J.K. Kozłowski, S.K. Kozłowski, I. Radovanović. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1994. – 72 p.
28. Origins of pastoralism in the steppes of Eurasia / Y.Y. Kuzmina // *Late Prehistoric Exploitation of the Eurasian Steppe. Papers presented for the Symposium to be held 12.01-16.01 2000* / Ed. C. Renfrew. – Cambridge: McDonald's Institute for Archaeological research, 2000. – III. – P. 29-50.
29. Kyparissi-Apostolika N. The Mesolithic in Theopetra Cave: new data on a debated period of Greek prehistory / N. Kyparissi-Apostolika // *The Greek Mesolithic* / Ed. N. Galanidou and C. Perlés. – London: British School at Athens, 2003. – P. 189-198.
30. Mantu C.M. Relative and Absolute Chronology of the Romanian Neolithic / C.M. Mantu // *Analele Banatului, S.N.* – 2000. – Vol. VII-VIII. – P. 75-106.
31. Mlekuž D. The ethnography of the Cyclops: Neolithic pastoralists in the eastern Adriatic / D. Mlekuž // *Documenta Praehistorica*. – 2005. – Vol. 32. – P. 15-51.
32. Montagnari Kokelj E. GIS and caves: an example from the Trieste Karst (north-eastern Italy) / E. Montagnari Kokelj // Section I: Theories et methodes, sessions generales et posters, Actes du 14eme Congress UISPP, Universite de Liege, Belgique, 2-8 septembre 2001 / Ed. – Liege: Le Secretariat du Congres, 2003. – P. 63-71.
33. Perles C. The Early Neolithic in Greece: The First Farming Communities in Europe / C. Perles. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 344 p.
34. Perles C. An alternate (and old-fashioned) view of Neolithisation in Greece / C. PerlAs // *Documenta Praehistorica*. – 2003. – Vol. 30. – P. 99-113.
35. Perles C. Mesolithic at Franchthi: an overview of the data and problems / C. PerlAs // *The Greek Mesolithic* / Ed. N. Galanidou and C. PerlAs. – London: British School at Athens, 2003. – P. 79-87.
36. Perlés C. Les Industries lithiques taillees de Franchthi (Argolide, Grece). Les Industries du Mesolithique et du Neolithique / C. Perlés. – Bloomington & Indianapolis: Indiana University Press, 1990. – 288 p.
37. Perlés C. The Early Neolithic in Greece: The First Farming Communities in Europe / C. Perlés. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 344 p.
38. Radovanović I. Further notes on Mesolithic-Neolithic contacts in the Iron Gates Region and the Central Balkans / I. Radovanović // *Documenta Praehistorica*. – 2006. – Vol. XXXIII. – P. 107-124.
39. Starnini E. La transizione Mesolitico-Neolitico in Ungheria: uno sguardo critico sullo stato della ricerca / E. Starnini // *Omaggio a Santo Tiné. Miscellanea di studi di Archeologia preistorica e protostorica* / Ed. – Genoa: Museo regionale, 2002. – P. 173-190.
40. Tasic N. The White Painted Ornament of the Early and Middle Neolithic in the Central Balkans / N. Tasic // *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe* / Ed. L. Nikolova. – Oxford: British Archaeological Reports, 2003. – P. 181-191.
41. Thissen L. Thessaly, Franchthi and Western Turkey: Clues to the Neolithisation of Greece / L. Thissen // *Documenta Praehistorica*. – 2000. – Vol. 27. – P. 141-154.
42. Trigger B.G. A history of archaeological thought / B.G. Trigger. – Cambridge: Cambridge University Press, 1990. – 500 p.
43. Tringham R. The Mesolithic of Southeastern Europe / R. Tringham // *The Mesolithic in Europe* / Ed. S. Kozłowski. – Warsaw: 1973. – P. 531-550.
44. Voytek B. A. Rethinking the Mesolithic: the case of south-east Europe / B.A. Voytek, R. Tringham // *The Mesolithic in Europe* / Ed. C. Bonsall. – Edinburgh: John Donald, 1989. – P. 492-499.
45. Whittle A. In the beginning: new radiocarbon dates for the Early Neolithic in northern Serbia and south-east Hungary / A. Whittle, L. Bartosiewicz, D. Borić та інші. // *Antaeus*. – 2002. – Vol. 25. – P. 65-118.

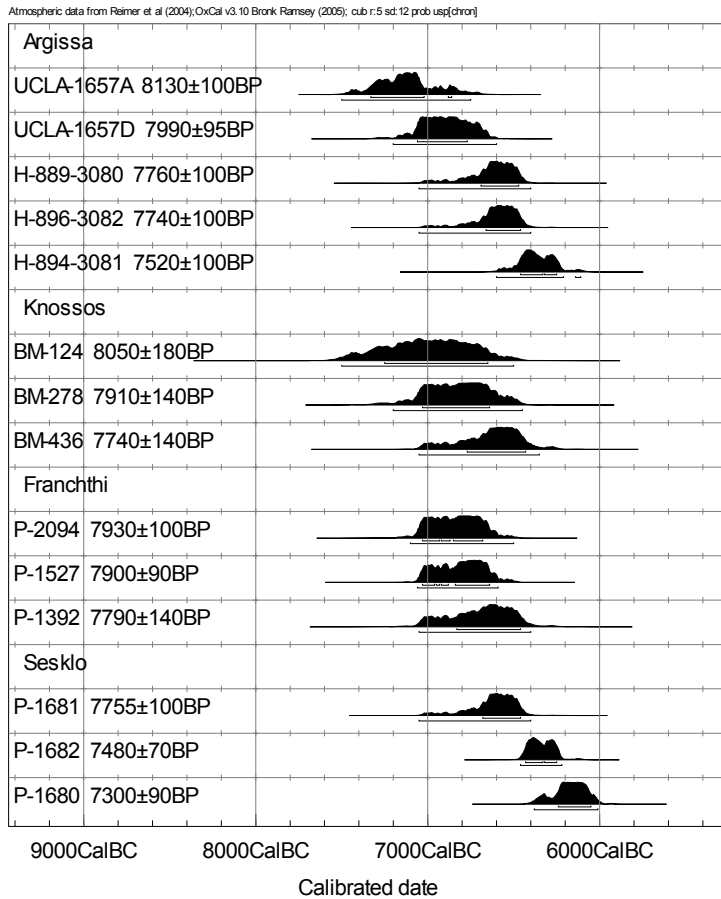

Рис. 1. Радіовуглецеві дати початкового неоліту Егейської Греції

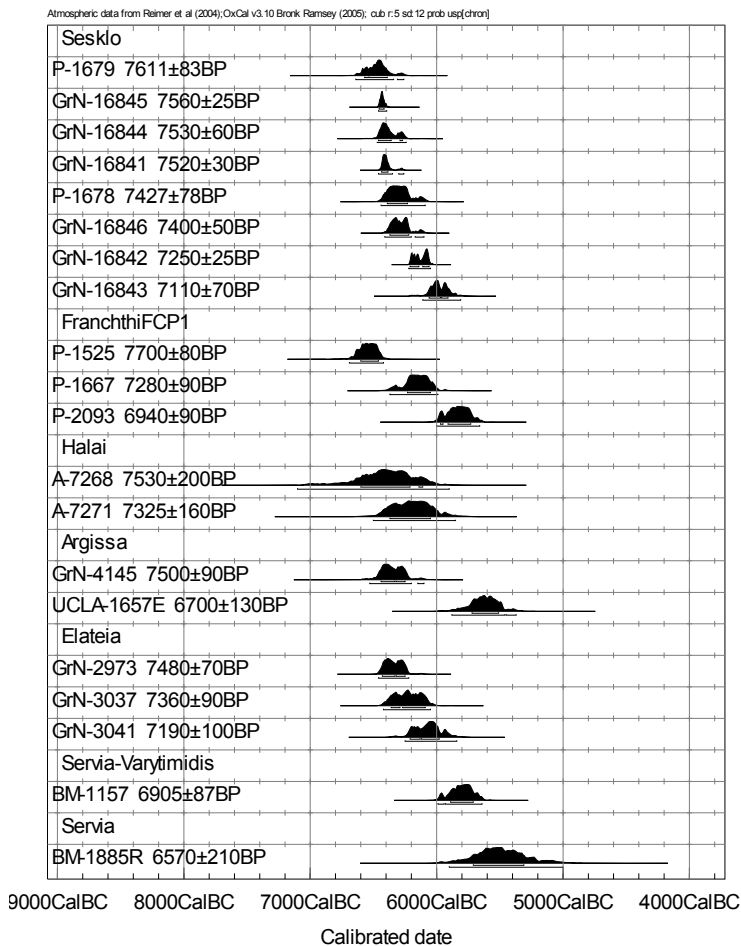

Рис. 2. Радіовуглецеві дати раннього неоліту Егейської Греції

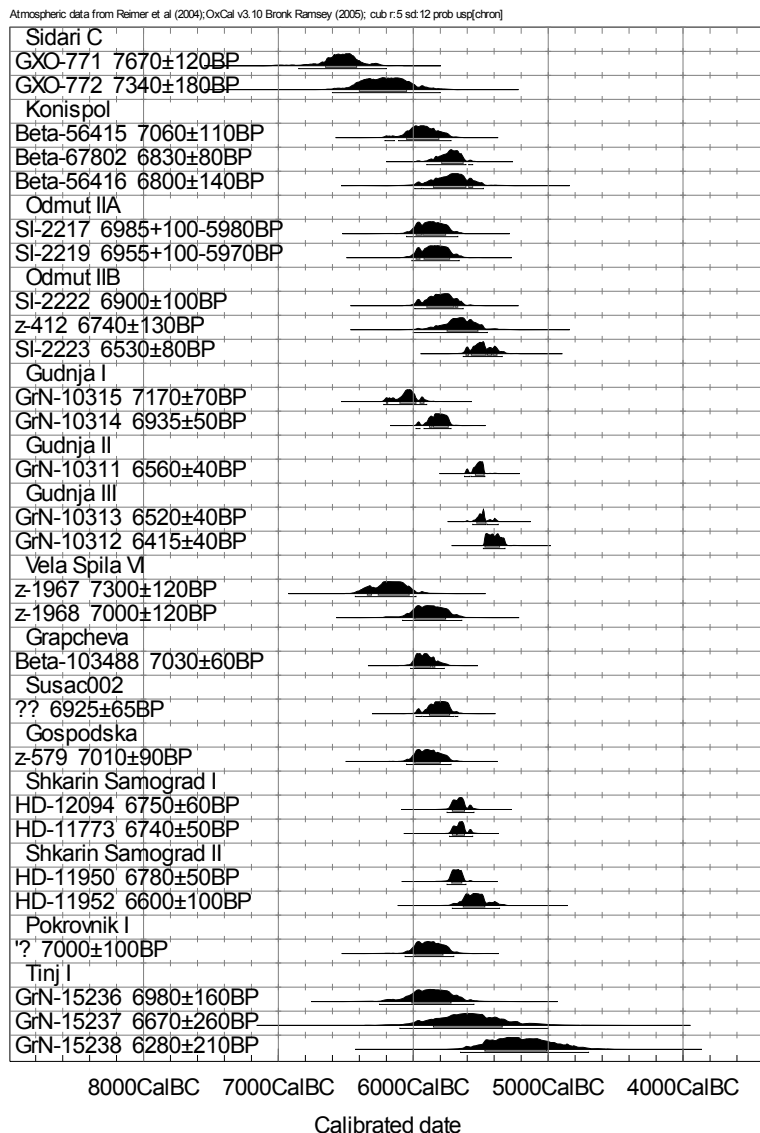

Рис. 3. Радіовуглецеві дати раннього неоліту Східної Адріатики

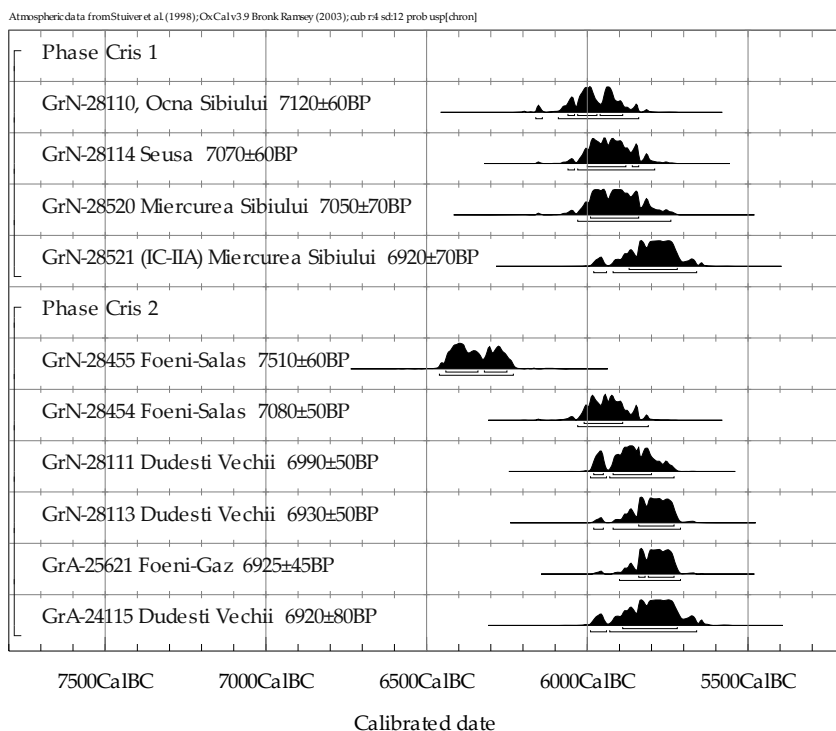

Рис. 4. Дати з пам'яток Румунії, що належать до фаз Криш 1А-С та Криш II

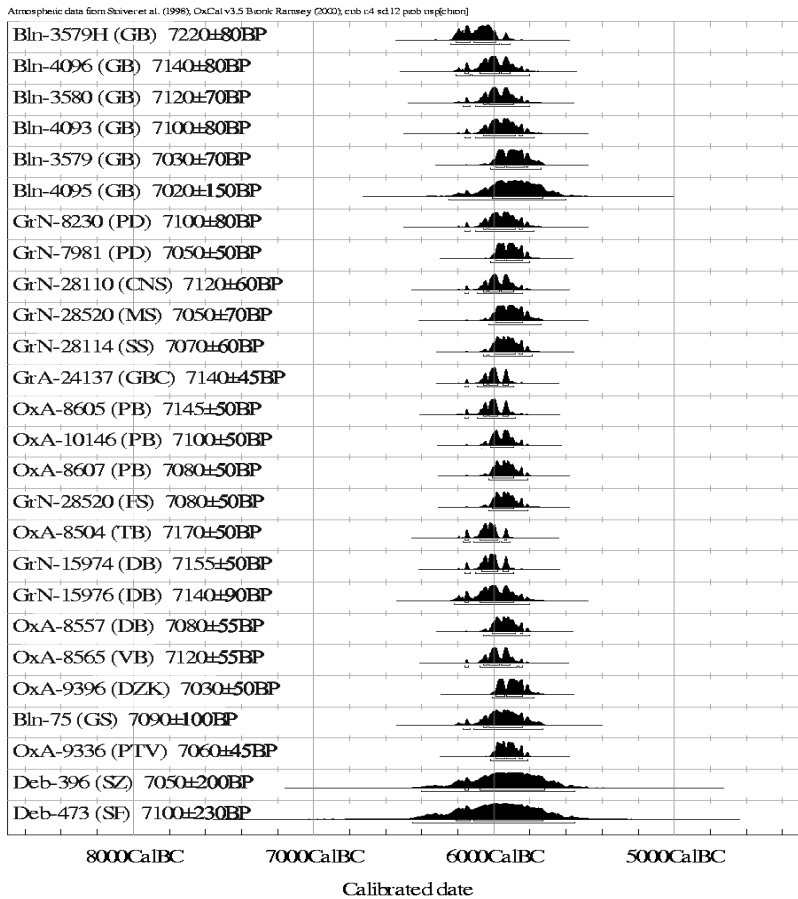

Рис. 5. Радіовуглецеві дати для деяких стоянок Балканського півострова (7250-7000 BP) у географічному порядку з півдня на північ

Галабнік (GB), Падіна (PD), Мьркуреа Сібіулуй (MS), Окна Сібіулуй (CNS), Шеуша (SS), Гура Бачулуй (GBC), Фоені-Салаш^o (FS), Перлез-Батка (PB), Вінограді (VB), Тополе (TB), Донья Браньєвіна (DB), Дешк (DSZ), Пітварош(PTV), Шарваш56 (SZ), Гьялет (GS) and Шайоль-Фельшофольд (SF) (за Biagi et al. 2005)

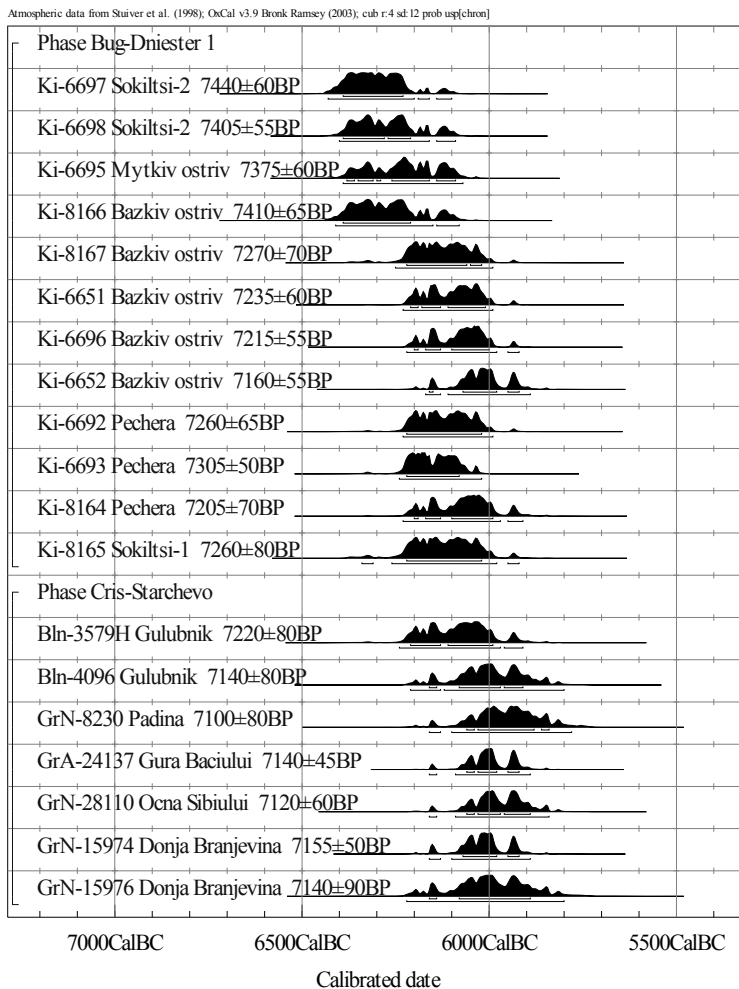

Рис. 6. Порівняльне датування першого етапу буго-дністровської культури (БДК) та раннього неоліту Карпато-Дунайської зони